

ارزیابی مفسران فریقین در مصادقیابی «بیوت مرفع» در آیه ۳۶ نور

*نفیسه فقیهی مقدس

چکیده

پژوهش حاضر به دنبال ارزیابی دیدگاه مفسران فریقین در تفسیر آیه ۳۶ نور و واکاوی معنایی و مصادقی «بیوت مرفع» است. آیه مذبور از خانه‌هایی که رفت و داده شده، حکایت دارد. به رغم باور و هابیت در منع بزرگداشت اماکن مقدس و پرهیز از تبرک و تممسک به آثار پیشینیان، کلام الهی اماکنی را رفعت بخشیده و به تبع این ترفع، رسالت تکریم و بزرگداشت این مصادیق بر جامعه اسلامی لازم است. حاصل نگارش آن است که برخی مفسران فریقین از مساجد به عنوان مصدق آیه شریفه یاد کرده و «رفع» آن را ساختن بنای مساجد یا تکریم و بزرگداشت آن دانسته‌اند؛ دیگر مفسران مقصود آیه را بیوت انبیاء و بیت پیامبر اکرم ﷺ و خاندان ایشان دانسته و منظور از رفع بیوت را تکریم و بزرگداشت مراقد و مشاهد ایشان و حفظ و صیانت از ویرانی و حضور مستمر در بیوت دانسته‌اند و گروه سوم حقیقت بیوت را مقام رفیع رسالت و امامت می‌دانند و معتقدند مراد از رفعت، مقام قرب و وجودهای مقدس اهل بیت ﷺ است. ارزیابی دیدگاه مفسران در معرفی مسجد به عنوان مصدق انحصاری آیه، بیانگر آن است که شمول مصادقی آیه از مؤیدات روایی فریقین برخوردار بوده و منطبق بر قواعد تفسیری است.

واژگان کلیدی

آیه ۳۶ نور، تفسیر تطبیقی، بیوت مرفع، مساجد.

n.faghihi@ahl.ui.ac.ir

* استادیار گروه معارف اهل الیت ﷺ دانشگاه اصفهان.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۲/۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۹/۲۰

طرح مسئله

به باور اسلامی قداست داشتن برخی افراد یا اماکن، صبغه‌ای قرآنی دارد و کلام وحی از «اجتباء» و «اصطفاء» مردان و زنانی یاد می‌کند (آل عمران / ۵۸؛ مريم / ۳۳) که با بهره‌گیری از علم (مجادله / ۱۱) (طباطبایی، ۱۳۹۰ / ۷: ۲۰۵) و حکمت (انعام / ۸۹) و قرار گرفتن در مسیر مشیت الهی (انعام / ۸۳) در بلندای مسیر عبودیت و بندگی واقع شده و به عنوان الگو و اسوه جامعه ایمانی معرفی شده‌اند (ممتحنه / ۶) و جامعه ایمانی به محبت و مودت نسبت به آنان مکلف هستند. (شوری / ۲۳)

همچنین پروردگار متعال از مکان‌هایی یاد می‌کند که تکریم و تعظیم آن به‌واسطه کرامت بخشی دینی بر عموم مسلمانان لازم است. یادکرد تکریمی قرآن از بیت‌الله الحرام، (مائده / ۹۷) شهر مکه (آل عمران / ۹۶) و طور سینین (تین / ۲؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ۲۰: ۵۴) از این قبیل است.

غیر از فرقه وهابیت که دلالت آیه را منحصر به مساجد دانسته (عائض، ۱۴۲۱: ۵۴ / ۲) و تکریم و تعظیم اولیا فقط به زمان حیات مربوط دانسته و هرگونه تکریم اماکن متنسب به اولیای الهی پس از حیات؛ اعم از بنای قبور یا تبرک و تمسک به اولیای الهی و صالحان بعد از وفات را مردود و باطل دانسته‌اند. (ابن‌تیمیه، بی‌تا: ۵۲؛ ابن‌تیمیه، ۱۴۰۶: ۲ / ۴۴۱) سایر فرق اسلامی و دیگر پیروان ادیان الهی بهدلیل حفظ آثار و شاخصه‌های دینی خود بوده و بر آن اهتمام ورزیده‌اند. (ر.ک: شبیانی، ۱۴۰۸: ۴۹۲؛ ذهبي، ۱۴۱۳: ۲۱۲)

ازجمله آیاتی که می‌تواند مستند دینی تکریم اماکن الهی قرار گیرد آیه ۳۶ نور است؛ پروردگار متعال در این آیه شریفه از بیوت و خانه‌هایی یاد می‌کند که به اذن الهی رفعت داده شده و مورد تعظیم الهی قرار گرفته‌اند:

فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَيِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْعَدُوُّ وَالْأَصَالَ.
در خانه‌هایی که خدا رخصت داده که [قدر و منزلت] آنها رفعت یابد و نامش در آنها یاد شود. در آن [خانه‌ها] هر بامداد و شامگاه او را نیایش می‌کنند.

موضوع نوشتار پیش رو، مصدق‌یابی اماکنی است که مورد رفعت قرار گرفته‌اند، اهمیت و ضرورت این بحث، افزون بر ضرورت عام تدبیر در آیات الهی، با توجه به شباهات وهابیت که بر حرمت تکریم و بزرگداشت مکان‌های متنسب به اولیای الهی فتوا می‌دهند، بیشتر می‌شود. سؤال اصلی این نوشتار که با روش توصیفی تحلیلی تفاسیر اسلامی را محور پژوهش خود قرار داده، این است که مصدق بیوت رفعت داده شده کدام است؟ و آیا می‌توان با توجه به شاخصه‌های مطرح در آیه شریفه به ضابطه‌ای در مصدق‌یابی اماکنی که تعظیم آنان لازم است، دست یافت؟

مفهوم مشناسی

۱. بیت

«بیوت» جمع «بیت» است. لغت‌شناسان «بیت» را به معنای جایگاه و پناهگاه انسان در شب دانسته و بعد از آن به مسکن و خانه بدون در نظر گرفتن تعبیر شب، بیت گفته‌اند. (raghib asfahani، ۱۴۱۲: ۳۲۰؛ قرشی بنایی، ۱۴۱۲: ۲۴۸ / ۱؛ مصطفوی، ۱۴۱۷: ۳۶۰ / ۱) در قرآن مجید کلمه بیت در دو معنا به کار رفته است:

۱. بیت مادی: عبارت از خانه‌هایی است که از سنگ، گل و گچ، یا پشم کرک ساخته می‌شود؛ چنان‌که در آیه‌های «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لِلَّذِي يَكِه» (آل عمران / ۹۶)؛ «فَتَلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيهِ يَمَّا ظَلَمُوا» (نمل / ۵۲)؛ «وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبَلَه» (یونس / ۸۷)؛ «لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ» (آل عمران / ۲۷) مصادیق مادی بیت مورد نظر است.

۲. بیت معنوی: عبارت از جایگاه والای توحید و نبوت و امامت می‌باشد؛ یعنی خانه‌ای که بر پایه ایمان به خدای یکتا و پذیرش رسولان و اطاعت از آنان بنا شده باشد. حضرت نوح زمانی که از خداوند برای کسانی که مؤمنانه به خانه او گام می‌نهاشند طلب مغفرت می‌کرد، مرادش ورود افراد به خانه ظاهری‌اش نبود؛ بلکه هر آن کس که نبوت و رسالت وی را می‌پذیرفت، مشمول دعای خود می‌دانست. (نوح / ۲۸)

ارتباط حقیقی و راستین با بیوت معنوی تنها با اطاعت از صاحب‌خانه، شدنی است مگر نه اینکه همسر و فرزند نوح در خانه حضرت زندگی می‌کردند ولی در هنگام طوفان جزء نجات یافنگان نبودند. (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۸۷ / ۹)

۲. اذن

از این ماده فعل «أَذِنَ يَأْذَنُ» از باب «علم یعلم» به معنای گوش دادن و اطاعت کردن آمده است، مانند: «إِذَا السَّمَاءُ اشْكَتْ وَ أَذَنَتْ لِرَبِّهَا وَ حُقَّتْ» (انشقاق / ۱) همچنین این واژه به معنای اراده (قرشی بنایی، ۱۴۱۲: ۵۴ / ۱) اجازه و اعلام اجازه معنا شده است. می‌توان گفت: ریشه اذن به معنای اطاعت و علم از اذن (بر وزن عنق) است و ریشه اذن به معنای اجازه و اراده و اعلام از اذن (بر وزن علم) است. (raghib asfahani، ۱۴۱۲: ۷۰)

جوادی آملی معنای اذن را، افزون بر رساندن مفهوم آگاهی، به معنای برداشتمن مانع و فراهم کردن ابزار نیز دانسته (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۷۷ / ۹) و در تبیین کاربرد معنایی اذن در قرآن کریم می‌نویسد:

اذن خداوند چند گونه است گاه اذن، اذن تکوینی است به این معنا که هر گفتار و کرداری در تکوین به اذن و اراده الهی تخلفناپذیر اوست و بی‌آن، هرگز چیزی تحقق نمی‌یابد؛ همه معجزات الهی و کرامات اولیاء مانند شفای بیماران، زنده کردن مردگان (مائده / ۱۱۰) پیروزی حق بر باطل (بقره / ۲۵۱) مردن آدمیان (آل عمران / ۱۴۵) و توانمندی و سخنوری در رستاخیز الهی (نبا / ۳۸) همه در گرو اذن تکوینی خداوند می‌باشد.

گاه اذن، اذن تشریعی است و به این معناست که در نبود این اذن، انجام شدن امور نامشروع و حرام است؛ مانند بایدها و نبایدهای تخلفپذیر الهی که گاه انسان‌ها از آن سر باز می‌زنند. از جمله آیاتی که به این‌گونه اذن اشاره دارد آیه ۳۸ سوره حج است، در این آیه خداوند بعد از تشکیل حکومت و قدرت یافتن مسلمانان در شهر مدینه، اذن تشریعی داد تا مسلمانان با مشرکان و دشمنان خود بجنگند و این در حالی بود که مسلمانان در مکه تنها اذن دفاع از خود را داشتند.

همچنین گاهی اذن، اذن تشریعی و تکوینی است، به عنوان مثال در آیه ۲۴۹ سوره بقره خداوند با اذن تکوینی و فراهم آوردن ابزار پیروزی، مؤید کار مجاهدان اسلام شد و از سوی دیگر اذن تشریعی دستور به جنگ با خدا سبیزان را صادر کردند. (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۷۷ / ۹) علامه طباطبائی نیز «رفع موانع انجام کار» را از معانی اذن دانسته (طباطبائی، ۱۳۹۰: ۱۲۶ / ۱۵) و در بیان تفاوت معنای اذن با رضایت چنین بیان می‌دارد:

معنای «اذن» با «رضایت» متفاوت است؛ زیرا «رضایت» امری باطنی است و به سازگاری جان آدمی با چیزی گفته می‌شود؛ اما «اذن»، امری ظاهری است که از سوی دارنده حق آن، به کسی و برای انجام دادن کاری اعلام می‌گردد و اندیشه وجود هرگونه مانعی را برای محقق شدن آن کار می‌زداید؛ خواه رضایت درونی به آن داشته باشد یا نه. در مقابل، رضایت درونی کنونی به چیزی، بدون اذن به آن بالفعل یا بالقوه بی‌معناست. (طباطبائی، ۱۳۹۰: ۱۹ / ۳۹)

میبدی معانی‌ای همچون اراده و مشیت، قضا و قدر، هدایت، توفیق، اتمام اجل، تکوین، و اباخه را بیان داشته و مراد الهی در آیه را امر الله دانسته و نظر خود را با ذکر آیه «إِتْخُرَجَ النَّاسُ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ يَا أَذْنُ رَبِّهِمْ» مستند ساخته است. (میبدی، ۱۳۷۱: ۵۳۷ / ۶ و نیز ر.ک: استرآبادی، ۱۴۰۹: ۳۵۸؛ زمخشri، ۱۴۰۷: ۳ / ۲۴۲؛ خطیب شربینی، ۱۴۲۵: ۶۹۴ / ۳؛ ابن جزی، ۱۴۱۶: ۷۲ / ۲؛ سعدی، ۱۴۰۸: ۶۷۳؛ حوى، ۱۴۲۴: ۷ / ۳۷۷۶؛ جزایری، ۱۴۱۶: ۵۷۳ / ۳؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲: ۱۸۶ / ۴؛ شوکانی، ۱۴۱۴: ۴ / ۴۰)

مفسر من وحی القرآن، «اذن» را، فرمانبرداری و ارتباط با خدا و نیاز انسان به صدور اجازه از جانب خدا در اقامه و انجام عمل معنا می کند. (فضل الله، ۱۴۱۹: ۳۲۶ / ۱۶)

۳. رفعت

«آن ُثْرَقَ» فعل مضارع منصوب از ریشه «رفع» به معنای بالا بردن می باشد. واژه پژوهان قرآنی معنای ظاهری بالابردن، بنادردن و برپاداشتن را به استناد آیاتی از قرآن نظیر «وَرَفَعَ أَبُوئِهِ عَلَى الْعَرْشِ» (یوسف / ۱۰۰) «وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ» (بقره / ۱۷۲) و همچنین بالابردن معنوی از لحظه مقام و منزلت و شرافت را با استناد به آیاتی چون «فِي صُحْفٍ مُكَرَّمَه مَرْفُوعَه مُطَهَّرَه» (عبس / ۱۴ - ۱۳) بیان داشته‌اند. (قرشی بنابی، ۱۳۷۱: ۳ / ۱۱۰؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۶۰؛ کرباسی، ۱۴۲۲: ۵ / ۴۴۰)

آیت‌الله جوادی آملی درخصوص «رفع بیوت» پس از تقسیم‌بندی بیوت به مادی و حسی، معنوی و عقلی می‌نویسد:

والایی و ارجمندی و برتری مقام و مرتبه را رفعت معنوی یا عقلی می‌گویند، این امر در آیاتی از قرآن به آن اشاره شده است؛ مانند بالا رفتن حضرت عیسیٰ ﷺ به سوی ذات خداوند (آل عمران / ۵۵) و والایی و پاکی قرآن (عبس / ۱۱ - ۱۴) و برتری درجه و مرتبه معنوی مؤمنان از سوی خداوند؛ (مجادله / ۱۱) در نظر ایشان رفعت معنوی را از باب حقیقت و نه مجاز و به اذن تکوینی خداوند می‌داند. (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۹ / ۱۱۲)

صاديق بيوت رفعت داده شده از منظر مفسران فریقین

علی‌رغم تفاوت روش‌ها و رویکردهای تفسیری شیعه و اهل‌سنّت اعم از اتخاذ رویکرد روایی یا روش‌های اجتهادی، می‌توان به اشتراک قابل توجهی در تفسیر این آیه دست یافت؛ چنان‌که اختلافاتی نیز در بیان مصدق بیوت یافت می‌شود. درمجموع با بررسی و تحلیل تفاسیر فریقین، چند محور در باب مصدق بیوت قابل ذکر است:

۱. مطلق مساجد

بیشتر مفسران در کتب تفسیری خود مصدق بیوت را مساجد دانسته‌اند و رفعت آن را تکریم و گرامی‌داشت مساجد می‌دانند. مستند این نظر، روایتی از ابن عباس است که بسامد آن در تفاسیر فریقین دیده می‌شود:

مساجد بیوت اللہ فی الارض تضییء لأهل السماء كما تضییء النجوم لأهل الأرض؛
مسجد خانه‌های خدا بر روی زمین است. این بیوت برای اهل آسمان‌ها همان‌گونه
درخشندگی دارد که ستارگان برای اهل زمین می‌درخشند. (ابن‌کثیر، ۱۴۱۹: ۶ / ۶؛
ابن‌عربی، ۱۴۲۲: ۲ / ۷۶؛ دروزه، ۱۴۲۱: ۸ / ۴۲۸؛ حوی، ۱۴۲۴: ۷ / ۳۷۷۶؛
ابن‌جوزی، ۱۴۲۲: ۳ / ۲۹۷؛ خطیب شریینی، ۱۴۲۵: ۲ / ۶۹۴؛ ثعالبی، ۱۴۱۸: ۱۸ /
۱۹۷؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۱۵؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۷ / ۱۰۸؛ میبدی، ۱۳۷۱: ۶ / ۵۳۷؛
صدیق حسن خان، ۱۴۲۰: ۴ / ۵۹۶؛ سیواسی، ۱۴۲۷: ۳ / ۱۷۰؛ صابونی، ۱۴۲۱: ۲ /
۳۱۳؛ حسکانی، ۱۴۱۱: ۱ / ۵۳۶؛ هواری، ۱۴۲۶: ۳ / ۱۵۹؛ برسوی، بی‌تا: ۶ /
زحلیلی، ۱۴۱۱: ۱۸ / ۲۵۰؛ مظہری، ۱۴۱۲: ۶ / ۵۴۱؛ خازن، ۱۴۱۵: ۳ / ۲۸۹)

روایت زیر نیز در برخی تفاسیر اهل سنت، بیانگر دیدگاه تفسیری آنان در مصدق آیه شریفه است:

أَنْ يُؤْتِي فِي الْأَرْضِ الْمَسَاجِدُ، فَطُوبِي لِعَبْدٍ تَّصَهَّرَ فِي بَيْتِهِ ثُمَّ زَارَنِي فِي بَيْتِي. أَلا! إِنَّ عَلِيَ الْمَزُورَ كَرَامَةَ الزَّائِرِ. أَلا! يَشْرُّ الْمَشَائِنَ فِي الظُّلُمَاتِ إِلَى الْمَسَاجِدِ، بِالثُّورِ السَّاطِعِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.
در تورات نوشته شده است که: خانه‌های من در روی زمین، مسجد‌هایند؛ پس خوشابندی‌ای که در خانه‌اش خود را پاکیزه کند و سپس در خانه من به دیدارم بباید. بدانید! بر میزان است که میهمان را گرامی دارد. هان! آنان را که در تاریکی‌های شب به مساجد می‌روند، بشارت بادا به نور درخشنان در روز رستاخیز. (ر.ک: ابن‌کثیر، ۱۴۱۹: ۵۷ / ۹؛ هواری، ۱۴۲۶: ۳ / ۱۵۹؛ حوی، ۱۴۲۴: ۷ / ۳۷۸۶)

برخی از مفسران شیعی نیز همه مساجد را به عنوان اشرف و ارفع مکان‌ها، مصدق آیه دانسته‌اند؛
بر این اساس دعا و نماز و تلاوت قرآن در مساجد مورد تأکید و سفارش است (ر.ک: شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۹ / ۲۵۴؛ ثلایی زیدی، ۱۴۲۳: ۴ / ۴۵؛ حائری طهرانی، ۱۳۸۸: ۷ / ۳۵۶؛
رازی، ۱۴۰۸: ۱۴ / ۱۵۱؛ جرجانی، ۱۳۷۸: ۶ / ۳۱۷؛ امین اصفهانی، بی‌تا: ۹ / ۱۲۳؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۷ / ۲۲۷؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ۳ / ۴۸۸)

در روایت دیگری که از امام صادق ع نقش شده است، مساجد به عنوان «بیوت الله» معرفی و مسجدرونده‌گان به مثابه زائران پروردگار دانسته شده‌اند: «عَلَيْكُمْ يَاتَّيَانَ الْمَسَاجِدُ؛ فَإِنَّهَا يُبُوتُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ وَ مَنْ أَتَاهَا مُتَّهِرًا، طَهَرَهُ اللَّهُ مِنْ ذُنُوبِهِ وَ كَتَبَ مِنْ زُوَّارِهِ؛ بَرَ شَمَا بَادَ رَفْتَنْ مَسَاجِدَ؛ زِيرَا مساجد خانه‌های خدا در روی زمینند، هر کس که با طهارت وارد مسجد شود خداوند او را از گناهان تطهیر می‌کند و نام وی در شمار زوار الله ثبت می‌شود». (ابن‌بابویه، ۱۳۷۶: ۳۵۲؛ انصاریان،

۱۳۹۳ / ۴ / ۱۱۶) در روایتی از رسول خدا^{نه} نیز، مسجد به عنوان بیت الهی و مسجد روندگان، به عنوان قاصدان الی الله مدح شده‌اند. (قلمی مشهدی، ۱۳۶۸ / ۱۲ / ۳۴۱)

۲. مساجدی که انبیای الهی بنا نهادند

برخی از مفسران بر مصادیق خاصی از مساجد تأکید ورزیده و از نظرگاه برخی، این مصدق از شمول و عمومیت برخوردار نبوده و هر مسجدی مصدق آیه نیست؛ اینان مراد الهی را مساجد مهم و چهارگانه معرفی می‌کنند که توسط پیامبران الهی بنا شده است؛ این مساجد عبارتند از کعبه که توسط حضرت ابراهیم و اسماعیل^{نه} بنا شد، بیت المقدس که توسط داود و سلیمان^{نه} بنا شد و مسجدالبی و مسجد قبا که توسط پیامبر اسلام^{نه} بنا شده است. (جمل، ۱۴۲۷ / ۵؛ مراجی، بی‌تا: ۸ / ۱۰؛ رازی، ۱۴۲۰ / ۲۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ / ۷؛ میبدی، ۱۳۷۱ / ۶؛ مظہری، ۱۴۱۲ / ۶؛ صدیق حسن خان، ۱۴۲۰ / ۴؛ سیواسی، ۱۴۲۷ / ۳؛ سیوطی، ۱۴۰۴ / ۵؛ این‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹ / ۵۹۶؛ این‌عربی، ۱۴۰۷ / ۸؛ خطیب شربینی، ۱۴۲۵ / ۲؛ خازن، ۱۴۱۵ / ۳؛ ابوحیان، ۱۴۲۰ / ۸ / ۴۹)

ابن‌عربی و آلوسی نیز از بین مصادیق یادشده مساجد مهم اسلام، مصدق محوری را اخص از موارد یادشده دانسته و مراد الهی را بیت‌المقدس دانسته‌اند. (آلوسی، ۱۴۱۵ / ۹؛ این‌عربی، ۱۴۰۸ / ۳؛ ۱۳۹۰ / ۳)

تفسرانی نیز از پیروان مکتب تشیع، اولویت بخشی به مساجد چهارگانه‌ای که توسط پیامبران الهی بنا شده و مصدق مهمی از مساجد است را قابل ذکر دانسته‌اند. (رازی، ۱۴۰۸ / ۱۴ / ۱۵۱؛ قلمی / ۱۳۶۸، ۱۳۶۸ / ۹ / ۳۱۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲ / ۷؛ طیب، ۱۳۶۹ / ۹؛ مظہری، ۱۳۸۶ / ۴؛ نهاندنی، ۱۳۸۶ / ۴؛ حائری طهرانی، ۱۳۳۸ / ۷؛ شوکانی، ۱۴۱۴ / ۴؛ ۳۵۶) (۴۰ / ۴)

بر پایه مصدق بیوت دانستن مساجد، اعم از این که عموم مساجد یا مصدق خاصی مورد نظر باشد؛ چند نظر پیرامون رفعت بیوت و مصدقیه «ان ترفع» در آیه شریفه قابل ذکر است:

یک. اهتمام به ساخت و آبادانی مساجد

دیدگاه نخست در رفعت بیوت، اهتمام بر بنای مساجد است. گروهی از مفسرین با استناد بر روایت مجاهد و آیات «وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ» (بقره / ۱۲۷) ... بناها* رفع سُمْكَهَا فَسَوَّهَا» (النازعات / ۲۷ و ۲۸)، منظور از رفع را بالا بردن و ساختن دیواره‌های مساجد بیان می‌کنند. از این میان، برخی دیدگاه خود در اهتمام به بنا کردن مسجد را درست‌ترین دیدگاه می‌دانند و به روایاتی در فضیلت ساخت مساجد و آبادانی استناد نموده‌اند. (طبری، ۱۴۱۲ / ۱۸؛ طنطاوی، ۱۹۹۷ / ۲؛ این‌عجبیه، ۱۴۱۹ / ۴؛ ۱۷۵۳ / ۲؛ این‌عجبیه، ۱۴۱۹ / ۴)

زحلی، ۱۴۲۲ / ۲: ۱۷۵۴؛ نسفی، ۱۴۱۶ / ۳: ۲۱۷؛ رازی، ۱۴۲۰ / ۲۴: ۳۹۸؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹ / ۶: ۶۱؛
ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ / ۸: ۳۶۰۵؛ زمخشیری، ۱۴۰۵ / ۳: ۳۴۲؛ ایباری، ۱۴۰۵ / ۱۰: ۳۹۸؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲ / ۴: ۱۸۶؛ سیوسی، ۱۴۲۷ / ۳: ۱۷۰؛ طبری، ۱۴۱۲ / ۱۸: ۱۱۵؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ / ۲: ۵۱۴؛ ابن عربی،
(۱۴۲۲ / ۲: ۷۶؛ ابوحیان، ۱۴۲۰ / ۸: ۴۹؛ ماتریدی، ۱۴۲۶ / ۷: ۵۷۳؛ آل غازی، ۱۳۸۲ / ۶: ۱۴۱)

دو. اهتمام بر بنای بلند مساجد

دومین نظر افزون بر ساخت و بنای مساجد، به تکریم ظاهری مسجد و ارتفاع بخشی و بلند نگاه داشتن دیوار مساجد از سایر اینه اشاره می‌کند. در این رویکرد، رفعت ظاهری ملاک قرار داده شده و تمایز مساجد به ساخت رفیع و بلند آن قلمداد شده است، بر همین اساس از نظر برخی مفسران بالاتر بودن دیوار خانه‌ها از مساجد مکروه می‌باشد. (میبدی، ۱۳۷۱ / ۶: ۵۳۷؛ ابن جزی، ۱۴۱۶ / ۲: ۷۲)

سه. اهتمام بر تعظیم و تطهیر مساجد

دیدگاه سوم در رفعت مساجد، تکریم و تعظیم بیوت الهی است، تعظیم و پاکسازی مسجد از آسودگی‌های مادی و نجاسات و معاصی و نهی از سخن و فعل بیهوده در مساجد، ذکر و تسبیح خداوند در مسجد و بالا نبردن صدایی غیر ذکر خدا در آن، ممانعت از ورود دیوانگان و کافران به مساجد، رعایت حقوق مسجد از جمله خواندن دو رکعت نماز در آن، بنا و آبادانی و زینت مسجد به عنوان شاخص‌ها و نمونه‌های کرامت بخشی ذکر شده است. (طبری، ۱۴۱۲ / ۸۱۵؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹ / ۶: ۶۱؛ دروزه، ۱۴۲۱ / ۸: ۴۲۸؛ حوى، ۱۴۲۴ / ۷: ۳۷۷۶؛ میبدی، ۱۳۷۱ / ۶: ۳۷۷۶؛ طنطاوی، ۱۹۹۷ / ۲: ۱۷۵۳؛ طبرانی، ۲۰۰۸ / ۴: ۴۳۹؛ نووی، ۱۴۱۷ / ۲: ۱۱۳ / ۱؛ جمل، ۱۴۲۷ / ۵: ۳۹۹؛ سعدی، ۱۴۰۸ / ۲۴؛ رازی، ۱۴۲۰ / ۱۱: ۳۹۸؛ ابوحیان، ۱۴۲۰ / ۸: ۴۹؛ ابن عربی، ۱۴۰۸ / ۳: ۱۳۹۰؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴ / ۳۷۴)

۳. منازلی که به ذکر و عبادت پروردگار همراه است

افزون بر مصدق مسجد که به صورت عام یا خاص یا اخص در تفاسیر بیان شده، گروهی دیگر از مفسران مصدق بیوت را منازل و خانه دانسته است. این رویکرد نیز مانند مصدق پیشین، دامنه‌ای عام یا خاص و اخص را در برگرفته است. در مصدق عام مراد از بیوت خانه‌هایی دانسته شده که با ویژگی اشتغال به عبادت و ذکر از شمول و گستره برخوردار است و هر خانه‌ای که اهل آن به یاد خدا و عبادت و طلب علم مبادرت نمایند، مصدقی از آیه شریفه می‌باشد. (ر.ک: ابن عطیه، ۱۴۲۲ / ۴: ۱۸۴؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ / ۱۸: ۱۹۷؛ ابوحیان، ۱۴۲۰ / ۸: ۴۹؛ شوکانی زیدی، ۱۴۱۴ / ۴: ۴۰) طبری می‌نویسد:

مفسران در اینکه مراد از «بیوت» چیست، اختلاف نظر دارند، برخی رأی ما در

مسجد دانستن بیوت را پذیرفته‌اند و برخی دیگر، همه خانه‌ها را مصدق بیوت می‌دانند. (طبری، ۱۴۲۰: ۱۹ / ۱۹۰)

۴. منازل انبیای الهی

بنا بر دیدگاه برخی دیگر از مفسران، عمومیت بیت مورد نظر نیست و از بین بیوت، بیوت همه پیامبران الهی مورد نظر است. (الاوی، ۱۴۱۵: ۹ / ۳۷۰؛ حسکانی، ۱۴۱۱: ۱ / ۵۳۶؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۵ / ۵۲؛ ابن‌ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۸ / ۲۶۰۷)

رویکرد اخص در این مصدق، بیوت نبی مکرم اسلام است. بنا بر این احتمال تفسیری، خانه پیامبر اکرم ﷺ مصدق خانه رفعت داده شده معرفی می‌شود. (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۸ / ۴۸؛ حسکانی، ۱۴۱۱: ۱ / ۵۳۶؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۵ / ۵۲؛ ابوحیان، ۱۴۲۰: ۸ / ۴۹؛ ابن‌عطیه، ۱۴۲۲: ۴ / ۱۸۶) ثعلبی این رأی را با روایت امام صادق علیهم السلام کرده (علبی، ۱۴۲۲: ۷ / ۱۰۶) و ابن‌جوزی از این مصدق به خانه همسران پیامبر ﷺ یاد کرده است. (ابن‌جوزی، ۱۴۲۲: ۷ / ۲۹۷)

برخی از تفاسیر اهل سنت افزون بر بیان مصدق و ضمن طرح باور تفسیری خویش در بیان مصدق آیه، به تبیین مصدق افضل آیه پرداخته و روایت نبی مکرم اسلام مبنی بر معرفی مصدق افضل بیوت را نقل نموده‌اند. در این روایت بیان شده که هنگام تلاوت آیه شریفه: «فِي بُيُوتِ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْقَعَ وَ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ» توسط پیامبر، شخصی برخاست و پرسید: «ای رسول خدا این بیوت کدام‌اند؟» پیامبر ﷺ فرمود: «بیوت پیامبر ﷺ» در این هنگام ابوبکر برخاست و در حالی که به خانه امیر مؤمنان و حضرت فاطمه زهرا علیهم السلام اشاره می‌کرده پرسید: «ای رسول خدا آیا این خانه نیز جزء آنهاست؟» پیامبر ﷺ فرمود: «آری، از با فضیلت‌ترین آنهاست». (حسکانی، ۱۴۱۱: ۱ / ۵۳۶؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۵ / ۵۲؛ ابن‌ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۸ / ۲۶۰۷؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۷ / ۱۰۶؛ الاوی، ۱۴۱۵: ۹ / ۳۷۰)

مفسران شیعی غالباً به این رأی تمایل داشته و بیوت اهل بیت ﷺ را به عنوان مصدق بارز آیه ذکر کرده‌اند. (در.ک: فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۴ / ۴۳۶؛ نهادنی، ۱۳۸۶: ۴ / ۴۴۱؛ مدرسی، ۱۴۱۹: ۸ / ۳۱۸؛ حائری طهرانی، ۱۳۸۸: ۷ / ۳۵۶؛ صادقی تهرانی، ۱۴۰۶: ۲۱ / ۱۶۵؛ حویزی، ۱۴۱۵: ۳ / ۶۰۷؛ اشکوری، ۱۳۷۳: ۳ / ۲۹۲؛ جزایری، ۱۳۸۸: ۳ / ۴۲۷؛ قمی، ۱۳۶۳: ۲ / ۱۰۳) علامه طباطبایی ضمن اینکه مساجد را با استناد به آیه ۴۰ سوره حج مصدق قطعی آیه می‌داند، بیوت پیامبران و اهل بیت رسول خدا ﷺ را نیز به عنوان مصدق آیه برمی‌شمرد. (طباطبائی، ۱۴۱۷: ۱۵ / ۱۴۲) تفسیر نمونه نیز با استناد به شاخه «ذکر الهی» بیوت اهل بیت عصمت و طهارت را عالی‌ترین مرتبه و مصدق آیه شریفه می‌داند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۴ / ۴۸۳ و ۹ / ۳۰۹)

۵. مقامات عرفانی و نقوص پاک

صدقه سوم، با رأی تفسیرگران عرفانی قرآن کریم ارائه شده است، ابن عربی در تفسیر خویش، بیوت را به مقامات الهی تعبیر کرده و می‌گوید: مراد از بیوت مقام نفس، مقام قلب، مقام سرّ، مقام روح و مقام ذات انسان است که هریک از آنان به اذن الهی به مناسبت خود رفعت می‌یابند. (ابن عربی، ۱۴۲۲ / ۲ / ۷۶)

ایماری در **موسوعه القرآنی** از آن تعبیر به قلب انسان مؤمن می‌کند و برای سخن خود به این سخن پیامبر استناد می‌کند: «لَا تدخل الملائكة بِيَتٍ فِيهِ كَلْبٌ وَ لَا صُورَةٌ» که منظور از کلب را صفات رذیله در آدمی می‌داند. (ایماری، ۱۴۰۵ / ۸ / ۷۳)

ابوحمزه ثمالی، با استناد به حدیث «إِنَّكَ بَيْنَ يَدِيِّ بَيْوَتِ أَذْنِ اللَّهِ إِنْ تَرْفَعَ» وجود مقدس ائمه معصومان را به عنوان مصدقه آیه شریفه معرفی کرده است. (ابوحمزه ثمالی، ۲۵۳ / ۱۴۲۰) آیت الله جوادی آملی نیز جایگاه والای توحید و نبوت و امامت را رکن معنایی بیوت و مراد از رفعت را مقام قرب وجودهای مقدس اهل بیت عصمت و طهارت دانسته است. (جوادی آملی، ۹۶ / ۹ / ۱۳۹۳)

بررسی تطبیقی دیدگاه تفسیری فریقین

با بررسی تفصیلی بیش از صد تفسیر شیعه و اهل سنت به دست آمد که آرای تفسیری شیعه از اشتراکات قابل توجهی با نظرات مفسران اهل سنت در این آیه برخوردار است؛ مفسران فریقین به تمایز برخی مکان‌ها و جایگاه رفیع آن به واسطه ذکر الهی تصریح نموده و مصدقه آن را مسجد دانسته‌اند؛ هرچند از توجه به مصادیق دیگر چون جایگاه رفیع اولیای الهی که به واسطه تجلی ذکر الهی در قلوب و نفوشان، اعتلا یافته‌اند نیز غفلت نوزدیده‌اند. دو نکته را می‌توان به عنوان وجه تمایز کتب تفسیری امامیه با کتب تفسیری اهل سنت دانست، نکته نخست تفاوت، گستره دیدگاه تفسیری است؛ می‌توان نظریه غالب اهل سنت را در آیه، «مسجد محوری» و رویکرد اکثری در شیعه را محوریت «أهل بیت» در مصدقه آیه دانست.

افرون بر توجه به گستره موضوعی، تقاوت فریقین در انحصار یا عدم انحصار مصدقه آیه است؛ برخی از مفسران اهل سنت مسجد را مصدقه انحصاری دانسته‌اند. ابن تیمیه بر این باور است که مسجد مصدقه انحصاری آیه شریفه است (ر.ک: ابن تیمیه، ۹۳ / ۷ / ۱۴۰۶) و بر همین اساس هرگونه اجتماع عبادی، تنها در مسجد جایز و مشروع بوده (همو؛ ۳۹۹ / ۳ / ۱۴۱۶) و هرگونه عبادت در اماکن متنسب به اولیای الهی از جمله مراقد ایشان بدعت و شرک و عاملین به آن، زندیق هستند. (ر.ک: همو، ۱۴۱۶ / ۴ / ۵۱۹) با این وصف تفاسیر شیعی در منحصر ندانستن مصدقه بیوت در مساجد و تأکید بر مصادیقی

چون بیوت انبیاء و رسولان، حکماء، پیامبر اکرم و ائمه هدیٰ تمایز از تفاسیر اهل سنت است.

بیشتر مفسران امامی مذهب، روایتی که افضلیت خانه حضرت علیؑ و حضرت فاطمهؓ برخانه انبیاء را مورد توجه قرار داده و بر آیه «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُدْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرُكُمْ تَطْهِيرًا» (احزاب / ۳۲) استناد می‌کنند. (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ / ۳: ۴۲۶؛ فرشی بنایی، ۱۳۷۵ / ۷: ۲۲۵؛ شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳ / ۹: ۲۵۴؛ طبرسی، ۱۳۷۵ / ۴: ۳۱۶؛ بحرانی، ۱۴۱۵ / ۴: ۷۳؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۱ / ۱۱: ۱۰۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۸ / ۲: ۸۴۹؛ نهادوندی، ۱۳۸۶ / ۴: ۴۴۱؛ کاشانی، ۱۴۲۳ / ۴: ۵۱۵؛ رازی، ۱۴۰۸ / ۱۵۱؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸ / ۹: ۳۱۱؛ کوفی، ۱۴۱۰ / ۲۸۲؛ طبرسی، ۱۴۱۲ / ۳: ۱۱۰؛ بروجردی، ۱۳۶۶ / ۴: ۴۹۹؛ بحرانی، ۱۴۱۵ / ۴: ۷۳؛ حویزی، ۱۴۱۵ / ۳: ۶۰۷؛ فرشی بنایی، ۱۳۷۵ / ۷: ۲۲۵)

روایت دیگری، مستند رهیافت مفسران امامی مذهب است؛ در این روایت ابوحمزه ثمالی ثابت بن دینار (۱۵۰ ق) از اصحاب معروف امام سجاد و امام باقرؑ بیان می‌کند که روزی در مسجدالنبی نشسته بود مردی وارد و سراغ ابوجعفر حضرت باقرؑ را می‌گرفت تا پاسخ سوالاتش را دریافت ... در ادامه بیان می‌کند که هنگامی که او را به محضر امام بردند او خود را قناده معرفی کرده و بعد از پرسش و پاسخ‌هایی که انجام می‌دهد قناده اظهار می‌کند که در تمام مجالس فقهاء و دانشمندان و مجلس ابن عباس بودم و هیچ‌گاه قلبم مضطرب و پریشان و متزلزل نمی‌شد و در مجلس شما چنان مضطرب و پریشان شده‌ام که نزدیک است قالب تهی کنم؛ حضرت باقرؑ به او فرمود: «میدانی در چه مکان و حضور چه شخصی نشسته‌ای؟ در خانه‌ای جلوس کرده‌ای که خداوند برفعت و بزرگی نامش اجازه فرموده، که نامش در آنجا یاد شده و هر صبح و شام بتقدیس و تنزیه ذات پاکش بپردازند و در حضور مردانی هستی که کسب و کار و خرید و فروش از ذکر خدای یگانه مانع آنها نشده و پیوسته نماز پا داشته و زکوه مال خود را داده و از روزی که تمام دل و دیده خلائق نگران و مضطرب است بیمناک و ترسان هستند و ما ائمه همان اشخاص هستیم». قناده عرض کرد: فدایت گردم به خدا قسم همانطور است که فرمودید. سوگند به خدا آن خانه‌ها شما اهل بیت پیغمبر اکرم ﷺ هستید نه خانه‌های گلی و سنگی. (ابوحمزه ثمالی، ۱۴۲۰ / ۲۵۳؛ بحرانی، ۱۴۱۵ / ۴: ۷۳؛ صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ / ۲۱؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸ / ۹: ۳۱۱؛ بروجردی، ۱۳۶۶ / ۴: ۴۹۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ / ۳: ۴۳۶؛ نهادوندی، ۱۳۸۶ / ۴: ۴۴۱)

بر پایه معرفی بیوت انبیاء و اولیای الهی به عنوان مصدق «بیوت ان ترفع» در آیه شریفه، «رفعت بیت» نیز بر معنای باطنی دلالت می‌کند و بر تکریم و بزرگداشت شأن و جایگاه اماکن منتبث به

انبیاء و اولیای الهی اختصاص دارد. سبحانی رفع بیوت را رفع معنوی و به معنای رفعت و بزرگداشت اولیای الهی و آثار منتبه به ایشان دانسته و علت رفعت این بیوت را حضور مردان و زنانی می‌داند که در این مکان‌ها پیوسته به یاد خدا بودند و خداوند اذن داده است که به این آثار از دیده تکریم و بزرگداشت نگریسته شود؛ ایشان یکی از مظاہر ترفیع این بیوت را حفظ آن از هرگونه آلودگی و تعمیر به هنگام آسیب‌دیدگی بیان می‌کنند، در ادامه سخن به این نکته اشاره می‌کنند که پیامبر و فاطمه زهرا در خانه خود به خاک سپرده شده‌اند و هرگونه بی‌حرمتی به ساحت بیوت ایشان با مفاد آیه در تضاد است. (ر.ک: سبحانی، ۱۳۸۶: ۹۷؛ همو، بی‌تا: ۷؛ همو، ۱۳۸۸: ۱۵۶)

علامه طباطبائی در بیان علت و چگونگی تکریم آثار و اماکن منتبه به اولیای الهی می‌نویسد:

مراد از «رفع بیوت» رفع قدر و منزلت و تعظیم آنهاست و چون عظمت و علو خاص خدای تعالی است و احمدی شریک او نیست، مگر آنکه باز منتبه به او باشد که به مقدار انتسابش به او، از آن بهره‌مند می‌شود، پس اذن خدا به اینکه این بیوت رفیع المقام باشند به خاطر این است که این بیوت منتبه به خود اویند. از اینجا معلوم می‌گردد که علت رفعت این خانه‌ها همان «يُذْكُرَ فِيهَا أَسْمَهُ» است، یعنی همین است که در آن بیوت نام خدا برده می‌شود. و چون از سیاق بر می‌آید که این ذکر نام خدا استمراری است، و یا حداقل آماده آن هست، لذا برگشت معنا به این می‌شود که: اهل این خانه‌ها همواره نام خدا را می‌برند، و درنتیجه قدر و منزلت آن خانه‌ها بزرگ و رفیع می‌شود. (ر. ک: طباطبائی، ۱۳۹۰: ۱۵ / ۱۲۶)

در بیان علت این رفعت گفته شده که این مقام به سبب تطهیر آن از آلودگی‌ها و گناهان بوده (طبرسی، ۱۳۷۲: ۷ / ۲۲۷) و تصریح به لزوم تکریم و توقیر اهل‌بیت نبی مکرم اسلام به خاطر این است که زنان آن برترین زنان و مردان آن برترین مردان هستند و اینان همان ائمه هستند که سیده زنان عالم در میان آنان است و ایشان اهل‌بیت رسالت می‌باشند و خداوند رسالت را برای آنان انتخاب کرده است و اطاعت مردم از ایشان به اذن خداوند است. «وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ». (مدرسی، ۱۴۱۹: ۸ / ۳۱۸)

تحلیل و بررسی

چنان‌که بیان شد غالب مفسران اهل‌سنّت و برخی از مفسران شیعه «مساجد» را ضمن تحلیل خویش یا با استناد به روایت، مصدق بیوت دانسته‌اند. در اینکه طبق یک دیدگاه که بسامد آن در کتب تفسیری فرقیین قابل توجه است، «مساجد» از جمله مصدق‌های آیه شریفه باشد سخنی نیست، تمایز

دیدگاه شیعه و اهل سنت در آیه، شمول یا عدم شمول اولیای الهی و آثار و اماکن منتبه به آنان در مصدق آیه است؛ چنانچه بر پایه توسعه معنایی و مصدقی در مراد آیه شریفه، «بزرگداشت اماکن منتبه به اولیای الهی» توصیه‌ای قرآنی است و براساس «انحصار مصدق آیه به مساجد»، تکریم و توقیر اولیای الهی و آنچه به این بزرگان انتساب دارد نیازمند دلیل دیگری است. ارزیابی دیدگاه مبتنی بر انحصار مصدق آیه در مساجد، تبیین کننده صحت مدعای این دو نظرگاه است. این ارزیابی از دو حیث کلی قابل بررسی است، نخست ارزیابی بر تکیه قرائی لفظی و محتوای درونی آیه. بررسی کاربرد قرآنی «مساجد» و «بیت» و تحلیل دلالی روایاتی که از مجموع آن عدم انحصار مصدق بیت به مسجد مستفاد می‌گردد و نیز قرائی غیرلفظی و تصریح مفسران به تطبیق مصدق اولیای الهی و آثار منتبه به آنان براساس قرینه سیاق محور مباحث آتی است:

۱. عدم انحصار مصدق آیه در مساجد با تکیه بر قرائی لفظی

بنا بر قواعد اصولی، اعتبار کلام منوط به تحقیق و فحص درمجموع قرائی دخیل در فهم کلام بوده (ر.ک: امام خمینی، ۱۳۷۳: ۲ / ۲۷۵) و بر پایه قواعد تفسیری، بررسی دیگر آیات و روایات مرتبط با آیه در فهم مراد الهی لازم است. (بابائی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۹۴)

در بررسی این قرائی کاربرد قرآنی مساجد و بیت، آیات دیگر قرآن و روایات تفسیری موردنظر است:

بررسی استعمالات قرآن حاکی از آن است که در قرآن در ۲۸ مورد که سخن از معبد و پرستشگاه عمومی است، لفظ مسجد به کار برده و مساجد در کاربرد قرآنی، با نام مخصوص خود یاد شده است؛ مسجدالحرام (بقره / ۱۴۴، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۹۱، ۱۹۶ و ۲۱۷؛ مائدہ / ۲؛ افال / ۳؛ توبه / ۱۹ و ۲۸؛ حج / ۲۵؛ فتح / ۲۷) مسجدالاقصی (اسراء / ۱)؛ مسجد (اعراف / ۲ و ۳۱؛ توبه / ۱۰۷ و ۱۰۸؛ اسراء / ۱ و ۷؛ کهف / ۲۱) مساجد (بقره / ۱۸۷؛ توبه / ۱۷ و ۱۸؛ حج / ۴۰؛ جن / ۱۸).

به عبارت دیگر مساجد در کاربرد قرآنی با نام مخصوص خود یاد شده و تعبیر از مساجد به «بیوت»، نیاز به قرینه انصراف بیت از معنای اصلی خود یا قول به تعدد معنایی بیت یا استعمال مفهوم «مکان خاص عبادت» در بیش از یک لفظ دارد. برخی مفسران نیز با استناد به قول عکرمه، کاربرد لفظ بیت در معنای مسجد را پذیرفته‌اند. (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹: ۸ / ۲۶۰۷؛ رازی، ۱۴۲۰: ۲۴؛ ابن‌عطیه، ۱۴۲۲: ۴ / ۱۸۶؛ ابن‌عاشر، ۱۴۲۰: ۱۸ / ۱۹۷؛ ابوحیان، ۱۴۲۰: ۸ / ۴۹؛ ۱۳۹۸: واهره «بیت» نیز در ۶۶ استعمال قرآنی خود در معنای چون مسکن و مأوا به کار رفته است. «بیوتا» (اعراف / ۷۴؛ یونس / ۸۷؛ حجر / ۸۲؛ نحل / ۶۸ و ۸۰؛ نور / ۲۷، ۲۹ و ۹۱؛ شعراء / ۱۴۹؛ «بیت، الیت»،

بیوت و الْبَيْوَت» (بقره / ۱۸۹؛ نساء / ۱۵؛ اسراء / ۹۳؛ حج / ۲۶؛ نور / ۳۶ و ۶۱ که در این آیه ۸ مورد واژه تکرار شده است؛ عنکبوت / ۴۱؛ احزاب / ۵۳) «بیوتکم» (آل عمران / ۴۹ و ۱۵۴؛ یونس / ۷۷؛ نحل / ۸۰؛ نور / ۳۷؛ نور / ۶۱؛ «بیوتهم» (نمل / ۵۲؛ زخرف / ۳۳ و ۳۴؛ حشر / ۲؛ «بیوتکن» (احزاب / ۳۳ و ۳۴) «بیوتنهن» (طلاق / ۱) «بیتک» (انفال / ۵؛ ابراهیم / ۳۷) «عندالبیت» (انفال / ۳۵) «اَهُلُّ الْبَيْتِ» (هود / ۷۳؛ احزاب / ۳۳) «بیتها» (یوسف / ۲۳) «بیتی» (حج / ۲۶) «بیت العتیق» (حج / ۳۳ و ۲۹)

برپایه تفاوتی که در کاربردهای معنایی مسجد و بیت در دیگر آیات قرآن کریم دیده می‌شود، تداخل مصداقی این دو کلمه در موارد فقد قرینه مانند نیاز به دلیل دارد؛ به عبارتی دلالت بیت بر مسجد، در صورتی که مانند بیت الله الحرام، همراه با قرینه باشد، پذیرفته است؛ طبری نیز در تفسیر خود بیان داشته که معنای بیوت اگر به صورت مطلق استفاده شود و به کلمه دیگری اضافه نشود، خانه‌های مسکونی است. (طبری، ۱۴۲۰: ۱۵ / ۱۷۵)

روایت زیر بر این مطلب دلالت دارد؛ با این توضیح که در روایت، مساجد با اضافه «بیت» به ضمیر «ی» تعریف شده و در آن، ورود افرادی که حقی از مردم به گردان آنها است به «بیتی» که تعبیری از مسجد است، منع شده است:

خداؤند به من وحی فرمود که: ای از تبار پیامبران! ای از تبار هشداردهنگان! به قوم خود هشدار ده که هرگاه یکی از آنان نسبت به یکی از بندگان من مظلمه‌ای به گردان داشته باشد، به هیچ‌یک از مساجد وارد نشود؛ زیرا تا زمانی که در برابر من به نماز ایستاده، او را لعنت کنم، مگر این که آن مظلمه را رد کند. (ابن فهد، ۱۴۰۷: ۱ / ۱۴۱)

محتوای درونی آیه و ارتباط آن با آیه قبل و بعد نیز قرینه دیگری در این رویکرد تفسیری است.

مفسر اطیب البیان در بیان مستند تحلیلی خویش می‌نویسد:

کلمه «فِي بَيْوَتٍ»، متعلق به «نور علی نور» در آیه قبل است؛ یعنی این انوار در حال حیات و ممات در بیوتی مستقر شده‌اند که دارای رفت و عظمت‌اند؛ خواه منازل آنان که در آن سکونت داشته‌اند و خواه بقاع متبرکه آنان که محل دفن این انوار است. (طیب، ۹: ۱۳۶۹ / ۵۳۳)

بنابر دیگر دیدگاه‌های تفسیری در بیان متعلق «فِي بَيْوَتٍ» نیز این معنا حاصل است؛ چنانچه صافی، آن را به کلمه «کمشکاة» (صافی، ۱۴۱۸: ۲۶۸ / ۱۸) و علامه طباطبائی متعلق به فعل «یهدی» در آیه ۳۵ سوره نور دانسته و معنا را یکی می‌داند. (ر.ک: طباطبائی، ۱۴۱۷: ۱۵ / ۱۳۶) ایشان متذکر این

تحلیل شده‌اند که علت رفعت یافتن بیوت، حضور افرادی است که در آن به کمال اخلاص رسیده‌اند. دلیل کمال اخلاص آنان، ستایش پروردگار متعال است که اهل‌بیت را به عدم غفلت از یاد خدا و عمل صالح و محجوب نبودن از خداوند توصیف نموده است. (طباطبایی، ۱۳۸۴: ۲۶۸)

آیت‌الله سبحانی نیز با تحلیل محتوای درونی آیه و سیاق قبل و بعد آن می‌نویسد: این بیوت (بیوت اهل‌البیت) از آن رو رفعت یافته‌اند که در آن خانه‌ها بزرگ مردانی هستند که امور دنیاًی هرگز آنان را از یاد خدا و نماز و زکات غافل نمی‌کند. (ر.ک: سبحانی، ۱۳۸۴: ۲۰۵) قرینه دیگری که ایشان به آن استناد نموده و بیان داشته که مقصود از بیوت در این آیه در مساجد منحصر نیست، آیه «رَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ» (هود / ۷۳) و آیه شریفه «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذَهِّبَ عَنْكُمُ الرَّجْسُ أَهْلُ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرُكُمْ تَطْهِيرًا» (احزاب / ۳۳) است. (ر.ک: سبحانی، ۱۳۸۸: ۱۵۵؛ همو، بی‌تا: ۱۶)

آیه ۱۰۷ سوره توبه نیز به عنوان قرینه لفظی منفصل دیگر در فهم مراد آیه شریفه تأثیرگذار است، از دقت در مفاد آیه شریفه به دست می‌آید که «اشغال به ذکر الهی» تنها مؤلفه بزرگداشت مساجد نیست؛ هرچند مساجدی که حقیقتاً به یاد الهی اختصاص یابد مصدق بارز تعظیم و کرامت‌بخشی است، ولی در کنار آن می‌توان از مصادیقی یادکرد که به لحاظ تعریف ظاهری، مصدق مسجد هست ولی به صراحة تعالیم دینی از امر به تعظیم برکنار و بلکه امر به هدم و نابودی آن می‌شود. مسجد ضرار نمونه‌ای است که قرآن کریم با بیان آن، این حقیقت را متذکر شده است که صرف نام و عنوان مسجد، کافی نیست. مسجد ضرار مسجدی است که پروردگار متعال آن مسجد و بانیان آن را نه تنها شایسته تکریم ندانسته بلکه مذمت می‌نماید. به عبارت دیگر می‌توان گفت شاخصه اصلی ترفیع بیوت، ذکر حقیقی الهی است که اولیای راستین الهی مصدق حقیقی این وصف هستند؛ نه این که صرفاً با عنوان «مسجد»، به این وصف متصف شود؛ چنانچه در آیه ۷ سوره انبیاء و نیز آیه ۴۳ سوره نحل، اهل‌بیت به عنوان مصدق ذکر، معرفی شده‌اند. (ر.ک: حویزی، ۱۴۱۵: ۳ / ۵۵؛ فرات کوفی، ۱۴۱۰: ۲۳۵؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ۲ / ۲۶۰)

آیت‌الله جوادی آملی جایگاه والای توحید و نبوت و امامت را رکن معنایی بیوت و مراد از رفعت را مقام قرب وجوده‌ای مقدس اهل‌بیت عصمت و طهارت دانسته (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۹ / ۹۶) و می‌نویسد:

بیت معنوی جایگاه ارزشمند و والای توحید، نبوت و امامت است؛ یعنی خانه‌ای که مصالح و نقشه آن را ایمان و شناخت ذات اقدس خداوند و ولایت‌پذیری جانشینان راستین او فراهم می‌کند ... خداوند به خاطر بهره‌مندی این بیوت از انوار الهی، خواستار رفعت آنان می‌باشد و این بیوت تنها به مساجد و مشاهد مشرفه ظاهری مانند کعبه

بیت المقدس و مسجدالنبی اختصاص ندارد؛ زیرا پایگاه و جایگاه اصلی یاد خدا، جان پاک و قلب ناب مؤمنان مقرب به درگاه خداوند است «وَإِذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعاً وَخَيْفَه» (اعراف / ۲۰۵) روشن بودن مساجد ظاهری در گرو حضور نورانی ذوات قدسی جانشینان الهی و پیروان راستین آنان در این مراکز می‌باشد و گر نه بسان مسجد ضرار، جایگاه تاریکی و گمراهی و پایگاه خدا سنتیزی خواهد بود. (توبه / ۱۰۷) و بر این اساس مصدق آشکار و راستین بیوت را در آیه، نفوس پاک معصومان عليهم السلام و دارندگان مقام ارجمند رسالت و خلافت بیان می‌کنند. (ر. ک: جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۹ / ۸۶)

تفسر الفرقان نیز در تفسیر خود بیوت عصمت و طهارت را جایگاه‌های مقدس و بیت‌های روحانی و وحیانی می‌داند که بر حسب فرموده «اولنا محمد، آخرنا محمد، اوسطنا محمد و كلنا محمد صلی الله عليه وآلہ» بیت مختص ذکر الهی هستند و صاحب آخرين این بیت، ولی امر عليه السلام است. (ر.ک: صادقی تهرانی، ۱۳۸۸: ۳ / ۴۴۶)

روايات تفسيري نيز قرينه ديگري در شمول بخشی و عدم انحصر مصدقی آيه شريفه هستند. افزون بر روایاتی که در بیان دیدگاه تفسيري شيعه و اهل سنت بیان شد، روایات متعدد ديگري نيز بر دلالت بیوت به «خانه اوليائی الهی» تأکید می‌نماید. برخی از اين احاديث چنین است:

۱. عن جابر عن أبي جعفر عليه السلام في قوله: في بيوت اذن الله ان ترفع و يذكر فيها اسمه، قال: هي بيوت الانبياء، و بيت علي عليه السلام منها. (قمي، ۱۳۶۷: ۲ / ۱۰۴؛ فرات كوفي، ۱۴۱۰: ۲۸۲؛ مشهدی قمي، ۱۳۶۸: ۹ / ۳۱۳؛ کاشانی، ۱۳۳۶: ۶ / ۲۹۷؛ بحراني، ۱۴۱۶: ۴ / ۷۳؛ قرشی، ۱۳۷۷: ۵ / ۱۴۱۲؛ شبر، ۳۴۲ / ۱۴۱۲؛ سبزواری، ۱۴۰۶: ۵ / ۲۲۵) و ر.ک: (بريده، ۱۴۱۶: ۷۶؛ طبرسي، ۱۳۷۷: ۳ / ۱۱۱؛ مشهدی قمي، ۱۳۶۸: ۹ / ۳۱۲؛ بحراني، ۱۴۰۴: ۵ / ۵۰؛ آلوسي، ۱۴۰۵: ۹ / ۳۶۷؛ ثعلبي، ۱۴۲۲: ۷ / ۱۰۷؛ خسروي، ۱۳۹۰: ۶ / ۱۹۱؛ فرات كوفي، ۱۴۱۰: ۶ / ۲۸۷)
۲. عن انس بن مالك و عن بریده، قال: قرأ رسول الله صلی الله علیہ وسلم في بيوت اذن الله ان ترفع و يذكر فيها اسمه ... ققام الىه رجل، فقال: اي بيوت هذه يا رسول الله؟ قال: بيوت الانبياء. فقام اليه ابوبكر، فقال: يا رسول الله، هذا البيت منها؟ و اشار الي بيت علي و فاطمه عليهم السلام: قال: نعم من افضلها. (سيوطى، ۱۴۰۴: ۵ / ۵۰؛ آلوسي، ۱۴۰۵: ۹ / ۳۶۷؛ ثعلبي، ۱۴۲۲: ۷ / ۱۰۷؛ بحراني، ۱۴۱۶: ۴ / ۷۶؛ فرات كوفي، ۱۴۱۰: ۶ / ۲۸۷)
۳. روی عن ابن عباس، انه قال: كنت في مسجد رسول الله صلی الله علیہ وسلم، و قد قرأ القاري: في بيوت اذن الله ان ترفع ...، فقلت: يا رسول الله، ما البيوت؟ فقال رسول الله: «بيوت الانبياء و اومأ بيده إلى بيت فاطمة الزهراء ابنته». (بحرياني، ۱۴۱۶: ۴ / ۷۶)
۴. عن ابن بیاته قال: كثت جالساً عند أمير المؤمنین عليه السلام فجاء ابن الكواء فقال يا أمير

الْمُؤْمِنِينَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ لَيْسَ الْبَرُّ يَأْنَ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَ لَكُنَّ الْبَرَّ مَنْ أَتَقِيَ وَ أَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَايْهَا وَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى تَحْنُ الْبُيُوتُ الَّتِي أَمَرَ اللَّهُ أَنْ يُؤْتَيْ مِنْ أَبْوَايْهَا وَ تَحْنُ بَابُ اللَّهِ وَ بُيُوتُهُ الَّتِي يُؤْتَيْ مِنْهُ فَمَنْ بَأْيَعَنَا وَ أَقَرَّ بِوَلَائِتِنَا فَقَدْ أَتَيَ الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَايْهَا. (کلیی، ۱۴۰۷: ۱۸۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱ / ۲۲۷)

۲. عدم انحصار مصدقایه در مساجد با تکیه بر قرائن غیر لفظی

مراد از قرائن غیرلفظی قرائتی است که با کلام ارتباط داشته و در فهم مفاد کلام و درک مراد گوینده مؤثر باشد. (ر.ک: بابائی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۹۵) یکی از این قرائن مبنی بر کاربرد صحابه و فهم آنان در همسانی بیوت و مساجد است؛ توضیح مطلب آن که در تحلیلی دیگر می‌توان گفت اگر مصدقای بیوت، مسجد تلقی شود نیز مانع در اطلاق بیوت اولیای الهی به «بیوت اذن الله» ان ترفع نیست؛ چه اینکه بنابر کاربرد اصحاب، تفسیر بیوت به بیوت حقیقی، معنای مسجد را نیز می‌تواند در بر می‌گیرد، بنابر گزارش‌های نقل شده، اصحاب در منزل‌های خود مکانی را به عنوان نماز مشخص نموده و از آن با تعبیر مسجد نام می‌برند؛ چنانچه از عایشه نقل شده که: «امر رسول الله ببناء المساجد في الدور» مؤلف *خایه الموارم* پس از این نقل بیان می‌دارد که بخاری عنوانی با باب «المساجد في البيوت» اختصاص داده و از صحابه افرادی را نام می‌برد که در خانه‌های خود به عنوان مسجد نماز می‌گزارند. (ر.ک: عبدالقدار، ۱۴۳۲: ۱ / ۲۰۶)

افزون بر این کاربرد عام، در مورد بیت حضرت علی *علیه السلام* به طور ویژه این امر بیان شده است که خانه حضرت جزو مسجد بوده است؛ قرطبه روایت رسول خدا مبنی بر حکم فقهی جنب مبنی بر عدم جواز ورود در مسجد و استثنای خود حضرت و امام علی *علیه السلام* را ذکر نموده و می‌نویسد:

قال علماؤنا و هذا يجوز ان يكون ذلك، لأن بيت علی کان في المسجد، كما كان بيت النبي صلی الله عليه و سلم في المسجد. (قرطبه، ۱۳۸۴ / ۵ / ۲۰۷)

بنابراین از بین بیوتی که شایستگی اتصاف به مسجد را داشته باشد، بیوتی که معنای حقیقی ذکر و یاد الهی متصف باشد و روایات نبی مکرم اسلام *علیه السلام* این اتصاف را تأیید کند، مصدقای بارز آیه شریفه است.

درنهایت می‌توان از تحلیل مجموع مستندهای فریقین بیان داشت که مساجد نمی‌تواند مصدقای انحصاری بیت در آیه شریفه باشد؛ همچنان که مصدقاق محوری نیز نیست؛ بلکه با توجه به شاخصه ذکر الهی و اذن پروردگار در رفعت‌بخشی، مکان‌هایی که در ارتباط با برگزیدگان الهی، متصف به نورانیت توحیدی هستند، مصدقاق حقیقی آیه هستند.

نتیجه

این پژوهش پس از تحلیل و ارزیابی دیدگاه مفسران فریقین به نتایج زیر دست یافت:

- دیدگاه اکثر مفسران اهل سنت و بعضی از مفسران شیعه در تعیین مصدق بیوت بر مساجد چه به صورت خاص، مساجد اربعه یا عموم مساجد تعلق گرفته است. تفسیر آنان از رفتار در این مصدق به بنا کردن و بالا بردن دیوارهای مساجد و تکریم مساجد با رعایت کردن احکام و حفظ آن از آلودگی‌های مادی و گناهان می‌باشد.
- مصدق مشترک دیگر در تفسیر بیوت، بیوت پیامبران یا بیت حضرت علی^{علیہ السلام} و فاطمه^{علیہ السلام} که افضل از ایشان است، می‌باشد که به گفته یکی از مفسران اهل سنت عدول از آن خلاف انصاف است.
- گروهی از مفسران شیعه مصدق بیوت را طبق روایات رسیده از اهل بیت، بیوت اهل بیت پیامبر و بیت پیامبران و حضرت رسول بیان می‌کنند و ترفعی آن را برخاسته از اذن تکوینی و تشریعی خدا می‌دانند و ذکر مستمر ایشان و عدم وابستگی‌شان به دنیا را از ویژگی‌های این بیوت دانسته‌اند. از نظرگاه مفسران حقیقت بیوت، خانه‌های گلی و سنگی اهل بیت نیست، بلکه مقام رفیع رسالت و امامت است، ایشان مراد از رفتار را مقام قرب و وجودهای مقدس اهل بیت عصمت و طهارت^{علیہ السلام} می‌دانند.
- رفتار بیوت پیامبران و اوصیاء الهی تنها به زمان حیات ایشان منحصر نمی‌شود؛ بلکه مشاهد و مراقد ایشان بعد از وفاتشان نیز منبع هدایت مسلمانان است و مسلمانان باید در حفظ و صیانت از این مشاهد کوشای بشنند که از نشانه‌های مهوروزی به خاندان رسالت حفظ و تکریم مقام امامت ایشان است.
- ارزیابی دیدگاه مبتنی بر مصدق انحصاری آیه در مسجد، با تکیه بر روایات ذکر شده، قرائناً متصل و منفصل لفظی و غیرلفظی و محتوا درونی آیه سازگار نیست.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- آل‌غازی، عبدالقادر، ۱۳۸۲ ش، *بیان المعانی*، دمشق، مطبعه الترقی.
- آلوسی، سید محمود، ۱۴۱۵ ق، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*، بیروت، دار الكتب العلمية.
- ابن ابی حاتم، عبد الرحمن بن محمد، ۱۴۱۹ ق، *تفسیر القرآن العظیم*، ریاض، مکتبة نزار مصطفی الباز.
- ابن تیمیه، احمد، ۱۴۰۶ ق، *منهج السنة النبوية*، ریاض، جامعه محمد بن سعود الإسلامية.
- ابن تیمیه، احمد، ۱۴۱۶ ق، *مجموع الفتاوى*، مدینه، مجمع الملک فهد.

- ابن تیمیه، احمد، بی‌تا، *الله علی الْخَنَّائِی*، ریاض، ریاست‌العماة ادارات بحوث عامه و الفتاء.
- ابن جزی، محمد بن احمد، ۱۴۱۶ ق، *التسهیل لعلوم التنزیل*، بیروت، شرکة دار الأرقام بن ابی‌الارقام.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، ۱۴۲۲ ق، *زاد المسیر فی علم التفسیر*، بیروت، دار الكتاب العربي.
- ابن عاشور، محمد طاهر، ۱۴۲۰ ق، *تفسیر التحریر و التنویر*، بیروت، مؤسسة التاريخ العربي.
- ابن عجیبه، احمد، ۱۴۱۹ ق، *البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید*، قاهره، حسن عباس زکی.
- ابن عربی، محمد بن عبدالله، ۱۴۰۸ ق، *أحكام القرآن*، بیروت، دار الجیل.
- ابن عربی، محمد بن علی، ۱۴۲۲ ق، *تفسیر ابن عربی*، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب، ۱۴۲۲ ق، *المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العظیم*، بیروت، دار الكتب العلمية.
- ابن فهد حلی، احمد بن محمد، ۱۴۰۷ ق، *عدة الداعی و نجاه الساعی*، بیروت، دار الكتب الاسلامیة.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، ۱۴۱۹ ق، *تفسير القرآن العظیم*، بیروت، دار الكتب العلمیة.
- ابو حمزه ثمالی، ثابت بن دینار، ۱۴۲۰ ق، *تفسير القرآن الکریم*، بیروت، دار المفید.
- ابو حیان، محمد بن یوسف، ۱۴۲۰ ق، *البحر المحيط فی التفسیر*، بیروت، دار الفکر.
- ابیاری، ابراهیم، ۱۴۰۵ ق، *الموسوعة القرآنية*، قاهره، مؤسسة سجل العرب.
- استرآبادی، علی، ۱۴۰۹ ق، *تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطالهرة*، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.
- اشکوری، محمد بن علی، ۱۳۷۳ ش، *تفسیر شریف لاهیجی*، تهران، دفتر نشر داد.
- امین اصفهانی، نصرت بیگم، بی‌تا، *تفسیر مختزن العرفان در علوم قرآن*، بی‌جا، بی‌نا.
- انصاریان، حسین، ۱۳۹۳ ش، *تفسیر حکیم*، قم، دار العرفان.
- بابائی، علی‌اکبر و دیگران، ۱۳۹۷ ش، *روش‌شناسی تفسیر قرآن*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان، ۱۴۱۵ ق، *البرهان فی تفسیر القرآن*، قم، مؤسسه البعثة.
- بروجردی، محمدابراهیم، ۱۳۶۶ ش، *تفسیر جامع*، تهران، کتابخانه صدر.
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۸ ق، *بالجواهر الحسان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- ثعلبی، احمد بن محمد، ۱۴۲۲ ق، *الكشف والبيان*، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- ثلایی، یوسف بن احمد، ۱۴۲۳ ق، *تفسیر الثمرات الیانعة و الاحکام الواضحة القاطعة*، صعدہ، مکتبہ التراث الإسلامی.
- جرجانی، حسین بن حسن، ۱۳۷۸ ش، *جلاء الأذهان و جلاء الأحزان*، تهران، دانشگاه تهران.

- جزایری، نعمت‌الله بن عبدالله، ۱۳۸۸ ش، *عقود المرجان فی تفسیر القرآن*، قم، نور وحی.
- جمل، سلیمان بن عمر، ۱۴۷۷ ق، *الفتوحات الإلهية بتوسيع تفسير الجلالين للدقائق الخفية*، بیروت، دار الكتب العلمية.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۳ ش، *دب فنای مقربان شرح زیارت جامعه کبیره*، قم، اسراء.
- حائری طهرانی، علی، ۱۳۳۸ ش، *مقتبیات الدرر*، تهران، دار الكتب الإسلامية.
- حسکانی، عبید‌الله بن عبدالله، ۱۴۱۱ ق، *شواهد التنزيل لقواعد التفضيل*، تهران، وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي.
- حسینی همدانی، محمد، ۱۴۰۴ ق، *نوار درخشنان در تفسیر قرآن*، تهران، لطفی.
- حوى، سعید، ۱۴۲۶ ق، *الأساس فی التفسیر*، قاهره، دار السلام.
- حوزیزی، عبدالی بن جمعه، ۱۴۱۵ ق، *تفسیر نور الثقلین*، قم، اسماعیلیان.
- خازن، علی بن محمد، ۱۴۱۵ ق، *باب التأویل فی معانی التنزیل*، بیروت، دار الكتب العلمية.
- خطیب شربینی، محمد بن احمد، ۱۴۲۵ ق، *السراج المنیر*، بیروت، دار الكتب العلمية.
- خمینی، سید روح‌الله، ۱۳۷۳ ش، *مناهج الوصول الى علم الاصول*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ط.
- دخیل، علی محمد علی، ۱۴۲۲ ق، *الوجيز فی تفسیر الكتاب العزيز*، بیروت، دار التعارف.
- دروزه، محمد عزه، ۱۴۲۱ ق، *التفسیر الحدیث*، بیروت، دار الغرب الإسلامي، ج ۲.
- ذهبی، شمس الدین ابو عبد الله، ۱۴۱۳ ق، *سیر أعلام النبلاء*، بیروت، مؤسسة الرسالة.
- رازی ابوالفتوح، حسین بن علی، ۱۴۰۸ ق، *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق، *التفسیر الكبير / مفاتیح الغیب*، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت و دمشق، دار العلم والدار الشامية.
- زحلی، وهبہ بن مصطفی، ۱۴۲۲ ق، *التفسیر الوسيط*، دمشق، دار الفكر.
- زحلی، وهبہ، ۱۴۱۱ ق، *التفسیر المنیر فی العقیدة والشريعة والمنهج*، دمشق، دار الفكر.
- زمخشri، جارالله محمود بن عمر، ۱۴۰۷ ق، *الكشف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الأقوال فی وجوه التأویل*، بیروت، دار الكتاب العربي.
- سبحانی، جعفر، ۱۳۸۶ ش، *راهنمای حقیقت: پرسش و پاسخ پیرامون عقاید شیعه*، تهران، مشعر.

- سبحانی، جعفر، ۱۳۸۸ ش، وہابیت، مبانی فکری و کارنامه عمالی، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- سبحانی، جعفر، بی‌تا، آیا ساخت بنا بر قبور جائز است؟، قم، دفتر آیت‌الله سبحانی.
- سعدی، عبدالرحمن، ۱۴۰۸ ق، تيسیر الکریم الرحمن فی تفسیر کلام المنان، بیروت، مکتبة النهضة العربية.
- سلطان علی شاه، محمد بن حیدر، ۱۴۰۸ ق، بیان السعاده فی مقامات العبادة، بیروت، مؤسسه الأعلمی.
- سمرقندی، نصر بن محمد، ۱۴۱۶ ق، تفسیر بحر العلوم، بیروت، دار الفکر.
- سیواسی، احمد بن محمود، ۱۴۲۷ ق، عیون التفاسیر، بیروت، دار صادر.
- سیوطی، جلال الدین، ۱۴۰۴ ق، الدر المنشور فی التفسیر بالمتور، قم، کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی.
- شاه عبدالعظیمی، حسین، ۱۳۶۳ ش، تفسیر اثنی عشری، تهران، میقات.
- شوکانی، محمد، ۱۴۱۴ ق، فتح القدیر، دمشق، دار ابن کثیر.
- شیبانی، ابوأحمد بن حنبل، ۱۴۰۸ ق، العلل و معرفه الرجال، بیروت، ریاض، المکتب الإسلامی.
- شیبانی، محمد بن حسن، ۱۴۱۳ ق، نهج البیان عن کشف معانی القرآن، قم، الهدای.
- صابونی، محمد علی، ۱۴۲۱ ق، صفوۃ التفاسیر، بیروت، دار الفکر.
- صادقی تهرانی، محمد، ۱۳۸۸ ش، ترجمان فرقان، قم، شکرانه.
- صادقی تهرانی، محمد، ۱۴۰۶ ق، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة، قم، فرهنگ اسلامی.
- صادقی تهرانی، محمد، ۱۴۱۹ ق، البلاع فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم، مکتبة محمد الصادقی الطهرانی.
- صدیق حسن خان، محمد صدیق، ۱۴۲۰ ق، فتح البیان فی مقاصد القرآن، بیروت، دار الكتب العلمیة.
- طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۳۸۴ ش، الانسان و العقیدة، قم، باقیات.
- طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۳۹۰ ش، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه الأعلمی.
- طبرانی، سلیمان بن احمد، ۲۰۰۸ م، التفسیر الكبير، اردن، دار الكتاب الثقافی.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲ ش، مجمع البیان لعلوم القرآن، تهران، ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۴۱۲ ق، جامع البیان فی تأویل آی القرآن، بیروت، دار المعرفة.
- طنطاوی، محمد سید، ۱۹۹۷ م، التفسیر الوسيط للقرآن الکریم، قاهره، نهضه مصر.
- طیب، عبدالحسین، ۱۳۶۹ ش، اطیب البیان، فی تفسیر القرآن، تهران، نشر اسلام.
- عاملی، ابراهیم، ۱۳۶۰ ش، تفسیر عاملی، تهران، کتابفروشی صدقوق.
- عائض، ناصر بن علی، ۱۴۲۱ ق، عقیدة اهل السنة و الجماعة فی الصحابة الکرام، الیاض، مکتبة الرشد.
- عبدالقدار، شیعه الحمد، ۱۴۳۲ ق، فقه الاسلام؛ شرح غایة المرام، بی‌جا، مؤسسه علوم القرآن.

- عیاشی، محمد بن مسعود، ۱۳۸۰ ش، *كتاب التفسير*، تهران، نشر چاپخانه علمیه.
- فضل الله، سید محمدحسین، ۱۴۱۹ ق، *من وحی القرآن*، بیروت، دار الملاک.
- فیض کاشانی، محمدحسن، ۱۴۱۵ ق، *تفسیر الصافی*، تهران، مکتبة الصدر، چ ۲.
- فیض کاشانی، محمدحسن، ۱۴۱۸ ق، *الأصفی فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- قرشی بنایی، سید علی اکبر، ۱۳۷۵ ش، *تفسیر احسن الحديث*، تهران، بنیاد بعثت، چ ۲.
- قرشی بنایی، سید علی اکبر، ۱۴۱۲ ق، *قاموس قرآن*، تهران، دار الكتب الاسلامیة.
- قرطبی، محمد بن احمد، ۱۳۶۴ ش، *الجامع لأحكام القرآن*، تهران، ناصر خسرو.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن، ۲۰۰۰ م، *لطائف الاشارات*، قاهره، الهیئة المصرية العامة للكتاب.
- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا، ۱۳۶۸ ش، *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قمی، علی بن ابراهیم، ۱۳۶۳ ش، *تفسیر القمی*، قم، دار الكتاب.
- کاشانی، فتح الله، ۱۳۳۶ ش، *منهج الصادقین فی إلزام المخالفین*، تهران، کتابفروشی اسلامیه.
- کرباسی، محمد جعفر، ۱۴۲۲ ق، *اعراب القرآن*، بیروت، دار و مکتبة الہلال.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷ ق، *الکافی*، تهران، الإسلامية.
- کوفی، فرات بن ابراهیم، ۱۴۱۰ ق، *تفسیر فرات الكوفی*، تهران، وزارة الثقافة و الارشاد الإسلامي.
- ماتریدی، محمد بن محمد، ۱۴۲۶ ق، *تأویلات أهل السنة*، بیروت، دار الكتب العلمیة.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ ق، *بحار الأنوار الجامعة للدرر اخبار الانتمة الاطهار*، بیروت، دار احیاء التراث العربي.
- مدرسی، سید محمد تقی، ۱۴۱۹ ق، *من هدی القرآن*، تهران، دار محبی الحسین علیه السلام.
- مراغی، احمد مصطفی، بی تا، *تفسیر المراغی*، بیروت، دار الفکر.
- مصطفوی، حسن، ۱۴۱۷ ق، *التحقيق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي.
- مظہری، ثناء الله، ۱۴۲۱ ق، *التفسیر المظہری*، کویته، مکتبة رشدیة.
- معینی، محمد جواد، ۱۴۲۴ ق، *التفسیر الکافش*، قم، دار الكتب الإسلامية.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۱ ش، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الكتب الإسلامية.
- مبیدی، احمد بن محمد، ۱۳۷۱ ش، *کشف الاسوار و عدة الابرار*، تهران، امیر کبیر.
- نسفی، عبدالله بن احمد، ۱۴۱۶ ق، *مدارک التنزیل و حقائق التاویل*، بیروت، دار النفائس.
- نهانوندی، محمد، ۱۳۸۶ ش، *نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن*، تهران، مؤسسه البعلة.
- نووی، محمد، ۱۴۱۷ ق، *مراوح لبید لکشف معنی القرآن العجیب*، بیروت، دار الكتب العلمیة.
- هواری، هود بن محکم، ۱۴۲۶ ق، *تفسیر کتاب الله العزیز*، بی جا، دار البصائر.